

ש"י עגנון וספר משלי

רות (רחל) אדלר

ש"י עגנון

בנאומו בשטוקהולם, כשקיבל את פרס נובל, ציין עגנון את חובו לספר הספרים כמקור השראה מרכזי בעבודתו הספרותית¹. ואומנם, השפעת התנ"ך אשר הרבה מבקרים כבר עמדו עליה² – מורגשת בעיצוב גיבוריו, במוטיבים השונים המופיעים ביצירותיו, ובסגנונו. מטרת מאמר זה היא לציין ולתאר את התשתית התנ"כית בעיצוב דמויות האשה ביצירות עגנון, ובמיוחד את הקשר ההדוק בין יצירותיו לבין ספר משלי.

עגנון הרבה לכתוב על נשים למרות העבודה שאין האשה מהווה פרוטגניסט

ראשי ברוב יצירותיו (אפילו ביצירה הגדולה הנקראת על שם אשה "שירה", האשה משמשת בעצם אובייקט לחיפושיו של הגיבור). הבודק את טיב הנשים המופיעות ביצירותיו של עגנון ימצא קוטביות וסטיריאוטיפיות בעיצובן. ביצירותיו מופיעות נשים אידיאליות כגון מרים, אשר הסופר, ב"אגדת הסופר"; דינה, הגיבורה ב"הרופא וגרושתו"; ואמו ב"המטפחת". בכל אלה ברור מאד לקורא שגם המחבר עצמו, ולא רק ה"אני המספר" אוהד אותן. לעומתן מופיעות דמויות שליליות ואף דימוניות כגון האדונית הלנה ב"האדונית והרוכל" ויעל ב"גבעת החול". יש שגם

באותה היצירה מעמיד עגנון זו מול זו, כגון ב"תמול שלשום" אשר בו הוא מציג את סוניה התל-אביבית המודרנית מול שפרה הירושלמית המסורתית.

הדמויות החיוביות הן בעלות אופי אחיד ותכונות דומות, כאילו קורצו מחומר אחד, והוא הדין לגבי הדמויות השליליות, אשר גם בהן נמצא קו משותף. האשה החיובית מופיעה כסטיריאטיפ של אשה אידיאלית והשלילית כיצור דימוני. במידה מסויימת קיים דואליזם דומה בספרות העולם. בספרו המפורסם, *Love and Death in the American Novel*, רואה לסלי פידלר את יחסו של הסופר לאשה כהשלכה של הקונפליקט בתוך הסופר עצמו, ראשית עקב ההתנגשות שבין הארוס והאתוס – היינו יחסו של הסופר לכוח האמנותי, התת-הכרתי שבו – ושנית, עקב יחסו האמביוולנטי לאשה עצמה הגורם לפיצול האשה לדמות שמימית טהורה (*pure maiden*) ודמות אחרת גשמית וארוטית (*dark lady*)⁴. אין ספק שגישה דומה פועל אצל עגנון ומבקרים אחדים בעצם כבר רמזו על כך⁵.

אולם יחד עם זה המעיין היטב ביצירותיו של עגנון יווכח שספר משלי במיוחד שימש לו דוגמה בהעמדת הניגוד הקוטבי הכללי, בפרט בעיצובן של נשים מסויימות. ספר משלי מעמיד את הדמות האידיאלית של "אשת חיל", דמות החסד, הנאמנות והחריצות, לעומת ה"אשה הזרה" השטנית הצדה את הגבר במצודתה. האיפיון הניגודי הזה נראה בעליל בתיאורי הנשים של עגנון ובתכונות שהוא מייחס להן: הארכיטיפ של אשת חיל במשלי וכנגדו הארכיטיפ של האשה הזרה מזהים כמעט לחלוטין עם הטיפוסים הנשיים האידיאליים והשליליים ביצירות עגנון. אם דמיון זה אינו מפתיע באשר לדמות האשה החיובית, הרי הדמיון הברור והמפורט שבין הדמות הנשית השלילית בכתבי עגנון ובין זו שבמשלי הוא בחינת חידוש. מן הראוי איפוא לבחון את תכונות נשים אלה ולהשוותן עם הדמויות הקוטביות שבמשלי.

עיון ביצירותיו של עגנון מראה שאחת המידות המודגשת ביותר אצל האשה האידיאלית היא המידה הבולטת ביותר באשה הטובה הקלאסית במשלי, היינו מידת החסד; "ידה פרסה לעניי". מידת החסד מאפיינת אף דמות חיובית נוכריה כגון בריגיטה שימרמן ב"עד הנה" המקדישה את הונה וזמנה לטיפול בחולים. הדמות האידיאלית, תהילה, כולה אומרת חסד "אור עיניה חסד ורחמים"⁶ וכל מעשיה אומרים הטבה לזולת – מבקרת חולים, דואגת ליתומים ולעניים, או עוסקת במצווה אחרות. כבר בפגישה הראשונה עם הסופר מובלטת מידת החסד שבה. גם מרים, אשת הסופר ב"אגדת הסופר", עוסקת במצוות ומטפלת ביתומים. כל תיאורה של גברת ב"ח ב"אורח נטה ללון" הוא כתיאורה של "אשת חיל" – היא מגדלת את ירוחם היתום בביתה ונוחה היא לבריות וזריזה במעשיה ורחמנית וגומלת חסדים⁷. דינה, הגיבורה של "הרופא וגרושתו", מטפלת ביתומים מתוך רחמנות יתירה בתחילת הסיפור ובסופו היא מטפלת בנערה עניה משותקת ואינה מקבלת שכר על טרחתה אלא תומכת בה מכספה היא. ברטה צימליך, אמה של

מינה ב"סיפור פשוט", שמלבד בלומה גם היא זוכה לאהדה מצד המחבר, מקפידה לגמול חסד עם כל הקרובים⁸. ב"הכנסת כלה", מופיעה מידת החסד כמוטיב ראשי⁹, לא ייפלא איפוא שהחסד מלווה כל דמות נשית חיובית. אשתו של רבי יודיל נתנזון עוסקת בצדקה וחסד כל הזמן ומסבירה לבעלה "אם לא זכינו לראות בשמחת בנינו נשמח בשמחת אחרים"¹⁰; אשתו של יהושע אלעזר, עינה טובה באורחים למרות עוניה ומחלתה¹¹; וכן אשתו של רבי אפרים היתה עומדת ומשרתת את האורחים ואמרו עליה ש"לא הניחה ממעשה האמהות שרה רבקה רחל ולא"¹². כמוה אשתו של הל"יוניק המקבלת את רבי יודיל בסבר פנים יפות. בעיני עגנון מצטיירת האשה כסמל החסד והוא קובע ש"אין ידים רחמניות כידי אשה שמתחילת ברייתה עשויה בשביל צריכי עזרה"¹³.

מלבד היותה דמות החסד מגלמת בתוכה הדמות החיובית גם תכונות טובות נוספות. אמו של הסופר היתה מרחיקה את עצמה מלשון הרע ומרכילות כפי שהיא מתוארת ב"המטפחת" וכן היא מתוארת בפיה של פריידיל ב"אורח נטה ללון" כבעלת מידות טובות¹⁴. דמות חיובית זאת בדומה לארכיטיפ במשלי, היא גם חכמה ומשכלת. תהילה מתוארת כצדקת שכל דבריה בטוב טעם נאמרים; אשת רבי אפרים ב"הכנסת כלה" היא "אשה טובה ומשכלת", ובלומה ב"סיפור פשוט" היא מלומדת; שיחתה של שושנה מעידה על תבונתה¹⁵.

ייתכן מאד שבהערצת העבודה כאידיאל חשוב שאב עגנון גם מעבודתו של א.ד. גורדון. ניכר כי הושפע מאד ממנו. שאיבה זו משתקפת בעליל בתיאורי עין גנים ב"תמול שלשום" ובתיאורי הל"יוניק בהכנסת כלה" וההכשרה ב"אורח נטה ללון". אולם לגבי נשים הערצת החריצות נשאבה בדרך כלל מספר משלי. האשה האידיאלית שביצירות עגנון "צופיה הליכות ביתה ולחם עצלות לא תאכל" כמו חברתה במשלי. היא אוהבת את העבודה, יודעת לשאת בעול והיא בעלת בית למופת. בפגישתה הראשונה עם הסופר, תהילה איננה נותנת לו לשאת את פח המים, כיון ש"זכות היא שנתן הקב"ה כח לבריותיו להביא צרכיהם בידיהם"¹⁶; ברטה צימליך רגילה לעבוד, ולמרות שיש לה משרתים רבים, היא ממשיכה לעשות עבודות רבות¹⁷; הדמות האידיאלית של האשה בעין גנים עוסקת בעבודת האדמה יחד עם בעלה; בלומה, מ"סיפור פשוט", "למודה היא לעבוד ויודעת כל מה שאשה צריכה לדעת ובכל קרן זוית בבית ידה ניכרת בה"¹⁸. עגנון מחשיב תכונה זאת במיוחד, וענין זה של אשה המשגיחה יפה על כל סדרי הבית ניכר אף ב"עידו ועינים". בשעה שעובר הסופר בחדרים הנאים של הגרייפנבכים הוא מעיר ש"מסודרים היו על סדורם כאילו ידיה של בעת הבית עדיין שרויות עליהם" וזה מפני שבעלת בית טובה "אפילו נתרחה ממקומה ביתה אינו משנה את סדורו"¹⁹. כאשר נכנס יצחק אצל ר' פייש הוא נהנה מכלי הבית הנקיים והמסודרים בביתה של שפרה ועושה השוואה בין ביתה לבין ביתה של סוניה שאינו מסודר. גם בתארו את אמו ב"המטפחת" הוא מדגיש את מידת הנקיון של אמו.

תכונה משותפת נוספת בין האשה האידיאלית ביצירות עגנון לבין

הסטיריאוטיפ ביהדות המסורתית ובמשלי היא מידת הצניעות. מרים, אשת הסופר, וכן שפרה ב"תמול שלשום" ובלומה ב"ספור פשוט", מתוארות כצנועות. כן גם נאמר על אמו של יצחק שהיא "צנועה וחסודה"²⁰. היא אף עומדת לימין בעלה ויודעת את חובתה כלפיו; מירל, אמה של בלומה, לא מיררה את חייו של בעלה ה"שלימזל". וכן ברטה צימליך עשתה כל מה שהיה מוטל עליה לעשות והיתה עזר כנגד בעלה.

הדמיון הזה שבין הדמות החיובית שביצירותיו של עגנון לבין האשה האידיאלית שבמשלי נובע לא רק מקירבתו הנפשית של עגנון לכתבי הקודש אלא גם מהשקפת עולם דומה בנוגע לתפקיד האשה ואופיה. כבר הערנו שהוא מכנה את האשה כסמל החסד. הוא גם מכנה אותה "בת מלכים"²¹, בדומה לפסוק בתהלים: "כל כבודה בת מלך פנימה", ודורש ממנה שלא תסטה מן הדפוס המקובל של נשיות. הוא נטפל לשערה של האשה כסמל לנשיותה ומדגיש ששערה של בת מלך צריך להיות "ארוך ולא קצוץ", בת מלך חייבת ללבוש שמלת אשה ו"לא בגד של חצי זכר"²². בזה הביע עגנון כנראה את מאווי האישיים שהאשה לא תפרוץ את הגדרים המסורתיים.

קשה להניח שאין אלה דעותיו של עגנון עצמו אלא שהוא כותב באירוניה על התכונות האלה מנקודת ראותו של ה"אני המספר". את התכונות החיוביות של האשה סיכם עגנון בחרוזי הירושלמי בסוף "הכנסת כלה" וברור למדי הוא שדברי הירושלמי משקפים דברי עגנון עצמו²³. הנשים האידיאליות מתוארות בחרוזי הירושלמי כך:

ונשיהם העדינות	מבשלות ואופות
חכמות וטובות	ותומכות בפלך
אורגות וסורגות	ותארן כתאר
תופרות וטוות	בנות מלך

ותורת חסד על לשון
ועושות באהבה רצון קונן²⁴

מן החרוזים האלה עולה עד כמה התכונות אידיאליות של "אשת חיל" שבמשלי ואלה שביצירותיו של עגנון קרובות אלו לאלו ועד כמה שימש ספר משלי דוגמא בעיצוב הדמויות.

כפי שהערנו לעיל, ההתאמה בין דמויות הנשים השליליות שביצירות עגנון ושבספר משלי הדוקה אף יותר מההתאמה שבין הנשים האידיאליות. זיקה חזקה קיימת בין דמות האשה הזרה שבמשלי והדמות השלילית ביצירותיו. כמובן הרבה מן התכונות של הדמות השלילית אינן אלא היפוכן של התכונות החיוביות המצויות בדמות החיובית. אם הדמות החיובית כולה אומרת חסד, השלילית אומרת אנוכיות המתבטאת ברדיפת תענוגים וכסף. צירל, אמו של הירשל, אינה

יודעת חסד מהו. אם הדמויות החיוביות כגון הגברת ב"ח ב"אורח נטה ללון" מקרבות גם יתומים זרים ומספקות צרכיהם, הרי צירל לעומתן מתעלמת אף מקרובתה בלומה, עושה אותה לשפחה בביתה ואפילו את שכר עבודתה היא מונעת ממנה. כשם שעינה צרה בבלומה כך נוהגת היא לפטור את כל העניים המתדפקים על פתחה בגערה. בגלל תאוות הכסף שלה היא מעדיפה את מינה על בלומה. שיא התענוג עבורה הוא לשבת בחנות בשלהי היום ולספור יחד עם בעלה את המעות שהרוויחו באותו יום.

יעל חיות מ"גבעת החול", גם היא מתוארת כדמות אנוכית היודעת רק לקבל טובות מחמדת. היא מצטיירת כעלוקה הלוקחת ממנו את הכל ואינה יודעת להשיב לו כנמולו הטוב. חמדת מצדיק את בגידתה בו ונהירתה אחרי שמאי באומרו שיעל "נאה היא לעושר" ועתידה היא להינשא לבחור עשיר, "רעבה היתה ללחם ושמאי נותן לה גם לחם גם שוקולודה"²⁵. האנוכיות המופרזת של סוניה ב"תמול שלשום" מתבטאת ביחסיה אל יצחק. אף פעם אין היא דואגת לו ולרגשותיו. כל מה שהיא עושה לכאורה עבורו לשם עצמה היא עושה. היא נטפלת אליו מפני שהוא מעניין אותה וברגע שפג עניינה בו, היא מתנהגת אליו באדישות אכזרית ואף בלעג. היא אגואיסטית גם לגבי אחרים מסרבת לגלות לחברותיה את שם הסנדלר העושה את הנעליים היפות שלה ומונעת על ידי כך פרנסה מעני והנאה מחברותיה. האהבה העצמית שלה מתבטאת במיוחד ביחסיה לאביה. היא יושבת בארץ כצפור דרור, דורשת מאביה שישלח לה כל חודש מעות ואינה מתחשבת בזה שעליו ללוות כסף כדי לפרנסה. אחת מבנות יפו ב"שבועת אמונים", רעיה זבולדובסקי, מכונה בשם רעיה על שם מידותיה הרעות. יש מחברותיה שסבורות שרעיה אגואיסטית ויש שאומרות עליה שהיא מרשעת, ובכל זאת נמשכות הן אחריה. וכאשר היא באה אל יעקב רכניץ "לשם עצמה באה"²⁶ וכל מה שהיא עושה לשם עצמה היא עושה.

אף על פי שהאשה השלילית עושה רושם של אשה משכלת, השכלתה היא חיצונית ושטחית בלבד. יעל באה לבקש מחמדת שילמדה ספרות, אלא שמיד נוכח חמדת שאיננה למדנית. השכלתה של סוניה מתבטאת במסירת דברי אחרים, ובעיקר דברי רכילות – "בקיאה היא במה שנעשה ובמה שצריך להעשות ואינו נעשה"²⁷. היא איננה אוהבת לקרוא בעתונים ולא בספרי היסטוריה ולא הצליחה לעמוד בבחינות כדי ללמוד בגימנסיה. היא תלמידה מובהקת דווקא של הד"ר שימלמן, שעגנון לועג לו על שעושה את התני"ך פלסטר. גם בנות יפו מנוערות מהשכלה. רעיה נכשלה בבחינות בבית הספר, ושיחתה של תמרה "אין בה לא חכמה יתירה, ואם תמצא לומר נוטה קצת לטפשות"²⁸, ובכל זאת נמשך יעקב אחרי חלקת אמריה.

אם האשה האידיאלית חרוצה ו"לחם עצלות לא תאכל", הפוכות הן תכונותיה של האשה השלילית. היא אוכלת לחמם של אחרים ובורחת מן העבודה. סוניה ב"תמול שלשום", מתפרנסת ממעות חודש שהיא מקבלת מאביה העני. היא

משתדלת להכשיר את עצמה לאומנות זו או אחרת אבל כאשר נוכחת שאין דרכה סוגה בשושנים ושיידרש מאמץ באומנות מסויימת היא מושכת את ידיה הימנה ובוחרת באחרת עד שבסוף היא נעשית עוזרת לגנתה. כמוה כן יעל חיות. "יד כהה" יש ליעל ואיננה יכולה לעבוד ולכן מוצא לה חמדת מלאכה קלה להשגיח על הפועלות בבית מלאכה. וכן אין האשה הזאת מקפידה על נקיון הבית. חוסר נקיון ועירבוביה שוררים בחדרה של יעל. לעומת בלומה שהצטיינה בניהול הבית, צירל "לא היתה בקיאה בעסקי הבית וכל מקום שנתנה עיניה לתקן קלקלה"²⁹. בשבת יצחק בבית שפרה הוא משווה את ביתה הנקי של שפרה עם זה של סוניה שלא מקפידה על הנקיון ומגישה לו את האוכל כמו שהביאתו מן החנות ושמה על השלחן בלא מפה, וכשמעיר לה יצחק על זה אומרת לו: "וכי גרמנית אני שאקפיד על דברים כגון אלה"³⁰. (אומנם מידה זו החשובה כל כך לעגנון אומרת באמת משהו על מידת ה"גרמניות" שבו).

כמו האשה הזרה במשלי, כך הדמות השלילית המודרנית מחזרת אחרי גברים וכולה אומרת ארוטיות. יתרונה הגדול של סוניה, כותב עגנון, הוא בכל שהיא מושכת את לב הגבר, זקנים ובחורים גם יחד – רבינוביץ, ירקוני, גורישקין, ואפילו חברו הזקן של אביה "שכבר ראה את עצמו זקן משהכיר את סוניה נעשה לבו בחור"³¹, תיאורן של בנות יפו הוא תיאור ארוטי. יעקב רוצה ליטול את אסנת בזרועותיו אף על פי שממשיך לדבר אתה על חזיונות איבסן, ותמרה, "כל נגיעת יד שלה דומה לנשיקה"³². גברת גולד, המופיעה גם בסיפור "בנערינו ובזקנינו", אף היא דמות נשית מודרנית שרודפת אחרי בחורים אף על פי שהיא נשואה. האשה הזרה במשלי היא זונה. כך מתוארת גם הבחורה המודרנית של עגנון. גם היא מעין זונה המעוניינת באהבה חופשית ולא בנישואין. בנשיקת סוניה מכיר יצחק שלא נשיקת בתולה היתה, וכן יודע חמדת שיעל כבר נשקה הרבה בחורים. גם באבטשי ב"אורח נטה ללון", היא דמות כזאת, המעוניינת בחברת גברים רבים, אבל אינה רוצה להתחתן. יעל אוהבת לבלות את זמנה בנגעת האהבה עם גברים רבים בלי שתינשא לאף אחד מהם³³. כאשר מבקש יצחק לדבר עם סוניה על "עיקר התכלית" הוא מוצא אותה ב"פנים חתומות ובשפתים קמוצות"³⁴. אפילו שמה של סוניה "צוויירינג" שפירושו ביידיש שתי טבעות מלמד על כוונותיה שהיא רוצה לענוד שתי טבעות בבת אחת. היא איננה מתכוונת להתחתן ולשאת בעול משפחה. היא נותנת ביטוי לפריקת עול האחריות באומרה: "אם פרקתי מעלי עול אבא ואמא לא אתן עלי עול בעל", ו"כל זמן שאני צעירה מבקשת אני להיות בת חורין"³⁵.

למרות הארוטיות שבה, אין דמות האשה הזאת נשית כלל בעיני עגנון. הוא מדגיש דווקא את הגבריות והאגרסיביות שבה ומגנה את שאיפתה ליטול אביזרי גבר. דמות גרוטסקית אחת כזאת המעלה על דעת הקורא אסוציאציה חזקה עם האשה הזרה במשלי היא גברת אילונית המופיעה ב"גבעת החול". במשלי כתוב על האשה הזרה שהיא אורבת לגבר ברחוב "והחזיקה בו ונשקה לו והעזה פניה..."³⁶.

הגברת אילונית ממחישה את התיאור הזה. היא פוגשת את חמדת בדרך, באה אל דירתו, נוטלת אותו בזרועותיה ומבקשת שחמדת יתן לה את מכנסיו. הדמות הזאת איבדה את כל הצד הנשי שבה; על ידה לועג עגנון לכל הנשים מסוגה. גם באבטשי ב"אורח נטה ללון" מתוארת כדמות שלילית כל זמן שהיא מבקשת להתלבש כגבר. רק אחרי שהיא מתחילה להתנהג כאשה היא הופכת להיות דמות חיובית. בנות יפו אף הן רוצות להידמות לגבר. הן אומרות ליעקב רכניץ לפני המירוץ בסוף הסיפור, "נעשה אנו את שהבחורים היו עושים" שמנהג יוונים הוא שהבחורים היו רצים ולא הבחורות³⁷. במיוחד מדגימה נטיה זו לגבריות מירה, אחת מבנות יפו – "אף על פי שאיבריה מעידים עליה שהיא נערה חמודה דומה היא לעלם נאה"³⁸. על יד הים מניחה תמרה את ראשה על לבה של מירה ואומרת לה, "חבר טוב את מירה"³⁹ גם סוניה מתוארת כמה וכמה פעמים כעלם. כאשר היא מופיעה פעם ראשונה בספר היא מתוארת כ"עלם חולה"⁴⁰, ואחר כך "זקופה היא כעלם"⁴¹, "דמתה לו כעלם"⁴². אחרי שהיא מסתפרת היא מתוארת כ"כאותן הגוזזות שמנע מהן יוצרן חן נשים"⁴³. עגנון רואה את השער הקצוץ כביטוי לרצון להשתוות לגבר וכבריחה ממילוי תפקיד האשה כפי שנראה גם ממה שנכתב לעיל, בתיאור של בת מלך, האשה החיובית אין שערה קצוץ⁴⁴.

יש צד משותף נוסף בין האשה הזרה שבמשלי והדמות השלילית ביצירותיו של עגנון. האשה הזרה במשלי "עוזבת את אלוף נעוריה" ובדומה לה האשה השלילית ביצירותיו של עגנון היא בוגדנית. דמות בוגדת קיצונית היא שייני סריל, ארוסתו של עובדיה בעל מוס⁴⁵. לא די לה שאינה נאמנה לעובדיה, אלא שבבגידתה בו היא מביאה עליו בושח שמרננים אחריו שהוא אבי ה"ממזר" הנולד לה. איגנץ בוגדת בבעלה החוזר משבוי ב"פרנהיים" ומרחיקתו כאילו לא הכירתו. אף גרושתו של רבי חיים ב"אורח נטה ללון" מואסת בו למרות מסירותו אליה. יעל מקבלת מחמדת שפע של טובות, אבל הולכת אחרי שמאי. סוניה עוזבת את יצחק אחרי שחזרה אחריו ואומרת "יכזי בשביל שתים שלש נשיקות חיבת אני לו כלום..."⁴⁶.

הדמות השלילית במשלי היא דימונית. היא צדה את הגבר, מובילה אותו לטבח "וכמהר צפור אל פח ולא ידע כי בנפשו הוא". הוא הדין לגבי דמות האשה המקבילה ביצירות עגנון. הדמות החיובית שלו עומדת לימין הגבר, מסייעתו ומשפיעה לטובה על הבאים בקירבתה, כגון שושנה ב"שבועת אמונים" שקירבתו של יעקב אליה זיכתה אותו לשפע של טובות מן הקונסול עד שזכה לעלות לגדולה על ידו. אולם הדמות השלילית, כדוגמתה במשלי, ממיטה על הגבר רעה. הדמות הקיצונית ביותר של אשה החותרת להפיל את הגבר בפח שהכינה לו היא האדונית הלני, המבקשת לאכול את הרוכל היהודי, יוסף. האדונית הזאת היא הגשמה של האשה במשלי ש"רבים חללים הפילה ועצומים כל הרוגיה"⁴⁷ היא מבקשת ממש לאכול את דמו של האיש. אך משהו מן הכוח הדימוני וההרסני שלה נמצא גם בדמויות שליליות אחרות של נשים. יעל חיות ששמה מעיד כבר על הצד החייתי שבה, הורסת את חמדת, גוזלת את זמנו ו"מיטב שעותיו תבלע"⁴⁸. למרות שהוא

מכיר בהשפעתה הרעה עליו, הוא נמשך אחריה. דימוניותה משתקפת בכך שהיא נועצת את שיניה בשערו של חמדת וקוצצת אגודה של שערות; וחמדת מכריז ש"שידה היא ולא אשה"⁴⁹. גם סוניה מכשילה את יצחק. הוא מהרהר לעצמו שהיא גרמה לחיי הבטלה שלו – "אילו לא הכרתי את סוניה אף אני הייתי מוסיף דעת שהרי עד שלא הכרתיה רגיל הייתי לשבת בבית ולקרות בספרים"⁵⁰ ומיד הוא נזכר שחטאו של אדם נגרם לו על ידי חוה. עגנון עצמו מעלה את האסוציאציה בין סוניה לבין האדונית, שהאחת הורסת את הגבר והשניה מוצצת את דמו. סוניה מספרת שבהיותה בירושלים, רצו אמני בצלאל לציירה או בדמות רות או בדמות הלני⁵¹. הכוונה ברורה – ישנן בדמות זו האגרסיביות של רות שחיצרה אחרי בועז, וגם הדימוניות של האדונית הלנה שמשכה את הגבר כדי להרסו. רמז לשטניותה של סוניה יש לראות גם בכלב המרוקם על שמיכתה, פרט שעגנון מעלה כמה פעמים. כיון שהכלב ביצירותיו, ובמיוחד ברומן הזה, הוא לא רק שלילי כי אם דימוני, כפי שהוא מכונה על ידי קורצווייל⁵², בא פרט זה כנראה לחזק את התיאור השטני של סוניה. בנות יפו ב"שבועת אמונים" אף הן מכשילות את הגיבור, יעקב. הן מבקשות להעבירו על שבועתו שנשבע בילדותו לשוב וליקח מושכות את ידיהן ממנו גם לאחר הופעתה של שושנה, העומדת על קיום השבועה⁵³. אף שירה מתוארת כדימונית: אחרי שהרבסט נפגש אתה שוב אינו יכול לחזור לעבודתו. (אולם "שירה" בעצם יצירה בפני עצמה והגם שעגנון מתארה כדימונית היא בהחלט חיובית).

מה היתה כוונת עגנון בעיצוב הדמויות הקוטביות האלה? הוא לא חתר, כנראה, ליצור כאן דמויות לקוחות מן המציאות אלא להציב לפני הקורא ארכיטיפים אשר ישמשו מגמה של ביקורת חברתית. (ציור ארכיטיפים למטרה כזו תופעה שכיחה היא ביצירות עגנון. כך, לדוגמא, ר' גרום ור' פייש הם ארכיטיפים של היהדות הקנאית אשר היתה לעגנון לזרא – על אף שהסתייג גם מן העסקנים הציונים והמשכילים). אשר לדמות האשה, העמיד לו עגנון אידיאל לנגד עיניו – דמות החסד והרחמים המיטיבה לזולת ודואגת לצורכי ביתה ובעלה – ולפי תפיסתו, יש להצטער על שהאשה המודרנית הולכת ומאבדת את מהותה האמתית של ה"אשה". נשים כמו סוניה הן לעגנון דמויות חולות שאיבדו את הצביון הנשי הטהור שלהן, ודומות יותר ל"עלם חולה" או לעקרות (כמו גברת אילונית, אשר שמה מעיד על עקרות). ברור שדמות החלוצה לא היתה לטעמו של עגנון. האשה המשוחררת של העליה השנייה היוותה מטרה לחיצי ביקורתו. תיאורי סוניה, יעל ובנות יפו אינם תיאורים חיוביים, ולעומת זאת בולט החיוב שבתיאורי הדמויות המסורתיות, כמו שפרה ושושנה.

אומנם ביחסו השלילי לאשה החלוצית אין עגנון בודד. הוא משתלב יפה בספרות העברית המודרנית בכללותה, ובמיוחד בספרות של העליה השנייה⁵⁴. כך ברנר, בעל העט הביקורתי החריף, שומר לאסתר ב"שכול וכשלוך" את התיאורים השליליים החריפים ביותר – תיאורים שהוא חוסך מכל שאר האנטי-גיבורים

שלו. שליליים מאד הם גם התיאורים של החלוצות ב"נדודי עמשי השומר" של יעקב רבינוביץ. בכתבי שנהר מצטיירת האשה כיצור ארוטי בוגדני. קו זה נמשך עד ימינו ביצירותיהם של א.ב. יהושע, עמוס עוז, עמיחי ואחרים. גם אם עגנון שאב את תיאוריו ואת הקוטביות בדמותה של האשה מספר משלי, השקפתו השלילית לגבי האשה החלוצית/מודרנית מהווה חלק מאסכולה רחבה יותר בספרות העברית, אסכולה שגם עגנון סייע לטיפוחה⁵⁵.

ממה נבע יחס כה שלילי לאשה החלוצית אשר נשאה במשותף בעול הקשה של בנין הארץ? אין ספק שדמויות נשים קלות דעת כאלה מתוארות על ידי עגנון וחבריו נמצאו בדור ההוא, אך יש להניח שלא חסרו גם דמויות יותר חיוביות. אם האחרונות לא מצאו את מקומן בספרות, אולי טמון ההסבר בדפוסי המחשבה התת־הכרתיים של הסופרים עצמם ובנוסטלגיה אשר לא הירשו לעצמם להודות בה בגלוי ובפה מלא. החלוצים שאפו לבנות חברה חדשה בארץ, אבל עם זאת, ביקשו גם לשמור על זיקתם לעבר. באופן בלתי מודע רצו שהאשה תישאר בתפקידה הקודם כבאירופה. ייתכן שתת־הכרתית ביקשו הסופרים שעזבו את חיק אימותם למצוא אמהות דומות להן אף בחברה החדשה. החופש והעצמאיות של החלוצות הפחידו אותם והיו זקוקים בגלל זה לתאר את האשה כדמות רומנטית חלשה מחד, או כדמות דימונית מאידך⁵⁶. (יעקב רבינוביץ שלעג לחלוצות ב"נדודי עמשי השומר" התרפק בחיבה רבה על דמות האם בסיפוריו)⁵⁷.

יש סימנים לכך שבסוף ימיו התחיל עגנון להשלים עם דמות האשה המודרנית בחברה הישראלית. ל"שירה", אשה מודרנית ומשוחררת, יש לסופר יחס מעט אמביוולנטי. יש בה בהחלט הרבה מן הדימוני, אך החיוב שבה מכריע בסופו של דבר את הכף לזכותה. היא מחוננת באותן תכונות טובות אשר עד כה היו שמורות רק לנשים המסורתיות: היא בעלת חסד – כאחות במקצועה, היא אפילו סמל החסד – בעלת שכל ודעות מקוריות, ואוהבת לעבוד⁵⁸. בדמותה פועלים בעירבוביה החסד והאגרסיביות, הארוטיות והנשיות האותנטית. בה אולי מצא עגנון מין מיזוג של "אשת חיל" ו"האשה הזרה".

(1) ש.י. עגנון: מעצמי אל עצמי, עמ' 87.

(2) ראה למשל ג. שקד: **אמנות הסיפור של עגנון**, 1973, עמ' 23-28. וה: ברזל: **סיפורי אהבה של שמואל יוסף עגנון**, 1975, עמ' 34-36.

(3) הסיפור הזה אומנם מוקדש לאשתו.

(4) עמ' 68, L. Fiedler, *Love and Death in the American Novel*, rev. ed. 1966.

(5) ראה ג. שקד: **אמנות הסיפור של עגנון**, עמ' 152 על השפעת ספרות העולם על עגנון, ראה גם

ספרו של A. Band: *Nostalgia and Nightmare*, 1968, ובמיוחד עמ' 10.

(6) עד הנה, עמ' 139. (7) אורח נטה ללון, עמ' קלט. (8) על כפות המנעול, עמ'

קלח. 9) ראה מ. טוכנר: פשר עגנון, 1968, עמ' 35. 10) הכנסת כלה, עמ' שפג. 11) שם, עמ' פח. 12) שם, עמ' קיג. 13) תמול שלשום, עמ' 55. 14) אורח נטה ללון, עמ' 245. 15) ראה למשל: עד הנה, עמ' רסז. 16) שם, עמ' קעח. 17) על כפות המנעול, עמ' קלח. 18) שם, עמ' נט. 19) עד הנה עמ' שנב. 20) תמול שלשום, עמ' 89,90.

21) ראה: אורח נטה ללון, עמ' 33; עד הנה, עמ' רמח, ששם מתוארת שושנה כ"בת מלכים מנמנמת", וגם חרוזי הירושלמי להלן.

22) אורח נטה ללון, עמ' 74. 23) ראה מ. טוכנר: פשר עגנון, עמ' 54. 24) הכנסת כלה, עמ' תנא. 25) על כפות המנעול, עמ' שפה. 26) עד הנה, עמ' רחג. 27) תמול שלשום, עמ' 125. 28) עד הנה, עמ' רפט. 29) על כפות המנעול, עמ' עג. 30) תמול שלשום, עמ' 295. 31) הני"ל, עמ' 116. 32) עד הנה, עמ' רס. 33) עיין במאמרה של דינה שטרך, "מעשה במטרוניתא אחת", "החינוך", ניסן תשכ"ז, עמ' 171-161.

34) תמול שלשום, עמ' 153. 35) שם, עמ' 366. 36) משלי ז:יג. 37) עד הנה, עמ' רצה. 38) שם, עמ' רנט. 39) שם, עמ' רצג. 40) תמול שלשום, עמ' 94. 41) שם, עמ' 154. 42) שם, עמ' 116. 43) שם, עמ' 154.

44) דוד צימרמן העיר על זה בקשר לשערה הגוזז של דינה ב"הרופא וגרושתו". ראה "על שלושה מסיפורי עגנון", עמ' מ ("עיונים", חוברת לב).

45) מתוך הסיפור "עובדיה בעל מוס" שמכנה אותו ג. שקד בצדק, "הקרוב ביותר ביצירתו של עגנון אל הנאטוראליזם", אמנות הסיפור של עגנון, עמ' 177.

46) תמול שלשום, עמ' 149. 47) משלי ז:כו. 48) על כפות המנעול, עמ' ססה. 49) הני"ל, עמ' 145. 50) תמול שלשום, עמ' 145. 51) הני"ל, עמ' 156.

52) ב. קורצווייל: מסות על סיפורי ש"י עגנון, 1966, עמ' 104. 53) על הדימוניות שבבנות יפו כותבת דינה שטרך בספרה: **הבגידה ולקחה**, 1964.

54) גם אותם הסופרים של העליה השניה, אשר לכאורה ראו את האשה החלוצית בעין יפה — כגון קבק, יעקב שטיינברג ואשר ברש — כמעט תמיד ציירו אותה כיצור חלש וטהור נפש. יש מקום לטעון שאידיאליזציה מופרזת כזאת טומנת בחובה אכזבה בלתי נמנעת — אי אפשר לאידיאל, בשום אופן לעמוד במבחן המציאות — ואף גוררת אחריה השפלה.

55) ראה ה. פיש, *S. Y. Agnon*, 1975, עמ' 107, 108 על השפעת עגנון על א.ב. יהושע ואחרים.

56) כך, למשל, בסיפור "פנים אחרות" מדגיש עגנון את תלותה וחולשתה של טוני שעה שהרטמן מרחם עליה ומבקש לקחת אותה חזרה לאשה. ראה ה. ברזל: **סיפורי אהבה של ש"י עגנון**, עמ' 58.

57) ב. הוכמן העיר שעגנון נשאר קשור לאמו, ראה *The Fiction of S.Y. Agnon*, 1970, עמ' 26.

58) ראה מה שכתב י. ברזילי על שירה, שהיא סמל ל"לבוש זמני" של העם. "פפסט ודרש בשירה לש"י עגנון ז"ל", "הדואר" כ"ז אלול תשל"א.